

**ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСКУРСІЙ ІЗ ТИФЛОКОМЕНТАРЯМИ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ ІНКЛЮЗИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ**

Анотація. У статті представлено результати дослідження соціалізуючого впливу екскурсій з тифлокоментарями на людей з порушеннями зору. Установлено, що участь у різних формах культурного дозвілля, зокрема в пішохідних екскурсіях, позитивно впливає на самопочуття, адаптаційні можливості, психологічний стан незрячих і слабозорих людей. На основі досвіду організації і проведення декількох екскурсій історичним центром міста для груп учасників із порушеннями зору розроблено методичні рекомендації щодо особливостей прокладання екскурсійних маршрутів, відбору змісту інформації, що має сприйматися на слух, описано застосування прийомів ознайомлення з культурними об'єктами на дотик і показано можливості модифікації та адаптації традиційних прийомів спілкування гіда з екскурсантами, які мають особливі потреби.

Визначені основні групи соціальних проблем, які перешкоджають розвитку екскурсійного дозвілля для людей з порушеннями зору: непристосованість міської інфраструктури для пересування груп екскурсантів, заборона на дотикове вивчення деяких культурних об'єктів, зокрема музейних експонатів, відсутність міні-копій архітектурних і скульптурних споруд, артефактів; несприйняття частиною місцевої громади ідей соціальної інклюзії.

Ключові слова. Екскурсія, тифлокоментар, соціалізація, адаптація, майбутній учитель, інклюзивне навчання, інклюзивна компетентність

ORGANIZATION OF EXCURSIONS WITH TIFLOCOMMENTS AS A MEANS OF DEVELOPING THE INCLUSIVE COMPETENCE OF THE FUTURE TEACHER

Summary. *The article presents the results of the study of the socializing effect of excursions with tiflocomments on people with visual impairment. It has been established that the participation in various forms of cultural leisure, in particular in hiking excursions, positively affects the state of health, adaptive possibilities, the psychological state of blind and visually impaired people. Based on the experience of organizing and conducting several excursions to the historical centre of the city for groups of participants with visual impairments, methodical recommendations have been developed regarding the characteristics of choosing the excursion routes, the selection of content of information to be perceived by hearing, describing the use of techniques for familiarization with cultural objects with help of the touch, and showing opportunities modification and adaptation of traditional methods of communication of the guide with tourists who have special needs.*

The main groups of social problems that prevent developing of excursion leisure for people with visual impairments are identified: the unsuitability of urban infrastructure for the movement of groups of tourists, the prohibition on the tangible study of certain cultural objects, in particular museum exhibits, the lack of mini-copies of architectural and sculptural structures, artifacts; the rejection of the ideas of social inclusion as part of the local community.

It is proved that it has the positive influence of the development and carrying out of such kinds of excursions by students of the pedagogical university for the development of the inclusive competence of the future teacher.

Key words: *excursions with tiflocomments, socialization, adaptation, future teacher, inclusive competence*

Актуальність дослідження. Останнє десятиліття характеризується посиленою увагою суспільства до проблем людей з обмеженими можливостями. Окремі питання проектування орієнтованих на людей з інвалідністю соціальних і культурних середовищ обговорюються на сторінках наукових видань. Дослідниками вивчаються проблеми подолання низького соціально-культурного статусу людей з обмеженими можливостями, забезпечення незалежності їхнього життя, становлення їхнього світогляду, спілкування як між собою, так і в спільнотах здорових співгромадян.

Соціологи і психологи стверджують, що для забезпечення безперервного розвитку людини як суб'єкта життєдіяльності в довкіллі, в усьому реальному світі, що існує об'єктивно, соціокультурному середовищі, яке людину оточує, мають бути властиві психологічний комфорт; новизна і системність інформації, що надходить із різних джерел навколишнього світу, дотримання чітких норм і правил діяльності і спілкування.

Слабозорі і незрячі люди є категорією населення, якій найважче пристосуватися до умов життя, що змінилися для них після часткової або майже повної втрати зору. Оскільки за допомогою зорових аналізаторів ми отримуємо велику частину необхідної для нормальної життєдіяльності інформації, відчуваємо (в буквальному розумінні) своє місце серед інших предметів, явищ і суб'єктів, то втрата зору позбавляє людину звичної картини світу. Вона змушена повністю перебудувати своє ставлення до довколишнього середовища, пристосуватися до нього, навчитися жити повним життям під впливом різних обставин. Чимало людей з інвалідністю по зору дезадаптовані в довколишньому середовищі, і їм потрібна стороння допомога. Лише невелика частина з них самостійно адаптується, зберігає спокій і самовладання при таких змінах.

Різні громадські об'єднання і спеціальні реабілітаційні центри для такої категорії наших співгромадян можуть лише частково задовольнити потреби цих людей в повноцінному спілкуванні і життєдіяльності. До того ж, незрячі люди часто схильні швидше уникати зустрічей з такими, як вони, оскільки подібна взаємодія може посилити їхні внутрішні переживання і ще яскравіше показати їм, наскільки їх мало і наскільки вони відокремлені від світу.

Подолати цю соціальну проблему можливо за рахунок плідної співпраці фахівців різних галузей, не тільки медицини й психології. Ми вважаємо, що значущим чинником, який допоможе людині з інвалідністю по зору швидше адаптуватися, є розширення її світоглядних уявлень і життєвих вражень, продовження активного пізнання навколишнього світу. Допомогти цьому може туризм, зокрема екскурсії рідним містом. Цінність такої екскурсії насамперед у тому, що людина з порушеннями зору дістає можливість бути включеною в активне життя, в живу атмосферу дослідження нового місця і може на дотик досліджувати об'єкти як у складі групи, так й індивідуально. При цьому, відповідно, інформація, яку надає екскурсовод, є такою, що уточнює, описує те, що можна побачити очима.

Серед найбільш відомих дослідників, які розробляли проблеми соціальної адаптації незрячих людей, необхідно відзначити І. Лебедеву, О. Литвака, литовських освітян-практиків І. Баранаускене і В. Карвяліса, В. Гудоніса та ін. Цінність їхніх робіт для дослідження полягає у визначенні гармонізації взаємодії незрячої людини з довкіллям, у виділенні типів установок людей з особливими потребами щодо здорових людей, тобто виборі незрячою людиною стратегій конфліктної і неконфліктної взаємодії з її оточенням.

Але як показав аналіз наукових джерел, проблематика соціалізації людей з інвалідністю по зору засобами

екскурсійної діяльності залишається практично не вивченою, так само як не досліджувався спеціально соціально-психологічний ефект від участі в екскурсіях незрячих людей. До того ж, участь в організації подібного роду екскурсій стає ефективним засобом розвитку інклюзивної компетентності майбутніх учителів, які, суголосно вимогам часу, повинні уміти працювати в умовах інклюзивної школи, класу, адекватно навчати, виховувати й оцінювати дітей з особливими освітніми потребами.

Об'єкт дослідження – екскурсійна діяльність майбутнього вчителя в системі соціалізації осіб з обмеженими можливостями здоров'я.

Предмет дослідження – соціалізуючий, інтегруючий та культурно-розвивальний потенціал екскурсій для незрячих людей.

Мета – визначити можливості екскурсійної діяльності для успішної соціалізації і покращення задоволеності власним життям людей з порушеннями зору, розробити методичні рекомендації для майбутніх учителів щодо організації таких екскурсій як складових інклюзивного навчання.

Нами було висунуто припущення, що екскурсійна діяльність як форма культурного дозвілля, володіє соціалізуючим і інтегруючим потенціалом для людей, зокрема підлітків та юнацтва, з особливими потребами здоров'я, може стати інструментом соціальної інклюзії і вплинути на покращення самопочуття й задоволеності власним життям людей з порушеннями зору.

Студентами ВДПУ імені Михайла Коцюбинського Олександром Титком і Ростиславом Калашніком (під керівництвом доцента кафедри педагогіки і професійної совіти Давидюк М.О.), які вивчали в 2017-2018 навчальних роках вибірково дисципліну «Інклюзивна освіта», було розроблено й проведено декілька екскурсій містом (м.Вінниця) з метою ознайомлення незрячих і слабозорих вінничан з основними архітектурними спорудами і арт-об'єктами, про що зроблено відповідні репортажі на обласних і міських телеканалах і радіостанціях.

Характеристика вибірки. У процедурі діагностики взяли участь 27 людей різного віку (від 16 до 52 років) з порушеннями зору (17 чоловік – незрячі, 10 – слабозорі), чоловіків і жінок (11 чоловіків і 16 жінок).

Методи дослідження. Методика діагностики оперативної оцінки самопочуття, активності, настрою (САН), методика діагностики самооцінки рівня тривожності Спілбергера – Ханіна.

Виклад основного матеріалу. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, кількість сліпих людей у світі становить близько 40 мільйонів людей, це не рахуючи слабозорих, які теж мають свої особливі потреби у щоденному житті. В Україні незрячих людей за неофіційною статистикою (єдиної офіційної досі немає) — від 50 до 70 тисяч [10].

Державні інститути, до компетенції яких входить опікування людьми з особливими потребами, орієнтують власну діяльність насамперед на задоволення поточних побутових потреб цієї категорії громадян, на їхнє працевлаштування, одержання своєчасної медичної, соціальної, юридичної допомоги тощо. І зовсім мало уваги приділяється дозвіллю людей цієї групи.

Дозвілля людини з особливими потребами має виконувати важливу функцію – соціалізації та адаптації особистості в суспільстві. Найбільш універсальна в цьому плані така форма дозвілля, як екскурсії і культурний туризм – відвідування місць, де розташовані культурні об'єкти різного вартісного статусу.

Екскурсії покращують процеси соціальної адаптації людей з особливими потребами, адже останні вступають в соціальну взаємодію і комунікацію як з членами своєї соціальної групи, так і зі здоровими людьми. У результаті такої взаємодії люди з порушеннями зору набувають знань і навичок, необхідних для проведення успішної соціокультурної адаптації. Ці навички і знання незрячі зможуть застосувати для задоволення власних життєвих потреб і запитів.

На початковому етапі впровадження екскурсій із тифлокоментарями в практику культурного дозвілля людей з порушенням зору ми прагнули виявити особливості їхнього психологічного стану і задоволеності власним життям, для того, щоб встановити, який вплив на ці особистісні характеристики матимуть розроблені екскурсії і чи будуть вони ефективними для покращення соціально-психологічної адаптованості цієї категорії громадян. По-друге, ми мали на меті встановити особливості прокладання екскурсійних маршрутів для незрячих і слабозорих екскурсантів і виробити певні стратегії і алгоритми подання інформації про культурні об'єкти, архітектурні споруди, артефакти тощо, які будуть включені в маршрут. І, нарешті, нам хотілось з позицій людини з особливими потребами встановити, чи готове наше місто до реалізації ідеї соціальної інклюзії.

Стосовно вибору методів психологічної діагностики осіб із порушеннями зору, ми дотримувалися таких настанов:

- методика вивчення особистісних характеристик не повинна бути громіздкою, не повинна швидко втомлювати респондента;
- вона має бути зрозумілою, складатися із загальноновживаних слів, а не наукових термінів, легко сприйматися на слух;
- результати діагностики повинні давати відповіді на питання, що виникають у дослідників під час перевірки висунутих на початку припущень про ефективність екскурсій із тифлокоментарями.

Саме тому ми зупинилися на методиці діагностики оперативної оцінки самопочуття, активності, настрою (САН), що є доволі простою у використанні, потребує мінімальних часових витрат, дозволяє проводити експрес-діагностику ступеня вираженості станів людей з порушенням зору в повному обсязі і в будь-який час.

Утім, ми усвідомлюємо, що отримані нами в ході використання цієї методики дані можуть мати поверховий характер і сприяти виявленню загальних тенденцій, тому ми вирішили застосувати також методику діагностики самооцінки рівня тривожності Спілбергера – Ханіна. Особистісна тривожність (як стійка характеристика особистості) характеризує стійку схильність сприймати обширне коло ситуацій у якості загрозливих, реагувати на такі ситуації станом тривоги і неспокою. Реактивна тривожність (як стан) характеризується психоемоційною напругою, нервозністю і відображає ставлення людини до подій на даний момент часу. Ця методика придатна для використання діагностики рівня тривожності різних вікових груп людей з порушеннями зору, при чому рівень освіти і матеріального доходу також не є важливим для отримання достовірних результатів.

Опитувальник Спілбергера - Ханіна складається з 40 питань-суджень, з котрих 1-20 призначені для оцінки реактивної тривожності (шкала «Як ви себе почуваєте на даний момент?») та 21-40 - для визначення особистісної тривожності (шкала «Як Ви себе почуваєте зазвичай?»). На кожне запитання можливі 4 відповіді за ступенем інтенсивності (зовсім ні, мабуть так, правильно, абсолютно точно) - для шкали реактивної тривожності, та 4 відповіді за частотою (майже ніколи, іноді, часто, майже завжди) - для шкали особистісної тривожності.

У процедурі діагностики взяли участь 27 людей різного віку (від 16 до 52 років) з порушеннями зору (17 чоловік – незрячі, 10 – слабозорі), чоловіків і жінок (11 чоловіків і 16 жінок), які мали різний рівень освіти, матеріального доходу, різну включеність у суспільне життя (хтось – іще навчається в школі чи ВНЗ, хтось працює, дехто – не працює).

За допомогою телефона і он-лайн чату, а також у безпосередньому живому спілкуванні нами було проведено опитування для психодіагностики станів учасників – за тиждень до початку екскурсій і через 2 дні після участі в них (зауважимо, що дехто відвідав одну екскурсію, дехто з учасників подолав два екскурсійних маршрути). Результати обох процедур представлені в таблиці.

Таблиця 1.

Співвідношення показників психічного статусу осіб з порушеннями зору за результатами первинного (до участі в екскурсіях з тифлокоментарем) та вторинного обстежень (після екскурсій)

Досліджувані фактори	Результати обстеження	
	Перший етап	Другий етап
Співвідношення показників САН		
- Низький рівень ФС	10 чол.(37%)	5 чол.(18,5%)
- Оптимальний рівень ФС	17 чол. (67%)	22 чол.(81,5%)
Особистісна тривожність		
-низький рівень	3 чол. (11, 1%)	1 чол.(2,7%)
-оптимальний рівень	19 чол. (70, 4%)	20 чол. (74 %)
- високий рівень	5 чол. (18,5%)	6 чол. (23,3 %)
Реактивна тривожність		
- низький рівень	8 чол. (29,7%)	3 чол. (11,1%)
-оптимальний рівень	14 чол. (51,8%)	20 чол. (74 %)
- високий рівень	5 чол. (18,5%)	4 чол. (14,9%)

Як можемо побачити, після участі в екскурсіях із тифлокоментарями учасники демонструють позитивну динаміку в оцінюванні власного самопочуття, зниження особистісної і реактивної тривожності до більш низьких і оптимальних рівнів прояву. Отримані дані дозволяють дійти висновку про потужний психологічний ефект участі людей з порушеннями зору в такого роду культурному дозвіллі, і побачити соціальну значущість екскурсій для людей з особливими потребами, які прагнуть максимально повно брати участь у всіх сферах громадського життя.

Для людей з порушеннями зору провідними каналами одержання інформації під час екскурсій стають органи слуху, нюху і тактильного сприйняття. Тому під час розробки екскурсійного маршруту ці органи відчуттів

були задіяні в першу чергу.

Безумовно, головним для незрячих людей стало тактильне сприйняття експонатів з детальними коментарями екскурсовода. Однак з деякими архітектурними об'єктами і скульптурами це було трохи проблематично, не до всіх можна досягти і доторкнутися. Хоча центральні споруди міста – Спасо-Преображенський кафедральний собор, Костел Святої Діви Марії Ангельської, Костел єзуїтів, готель «Франція», Водонапірна вежа – фасади яких виходять на центральні вулиці і мають вільний доступ до своїх стін, були вивчені на дотик учасниками екскурсії по максимуму. Те саме відбулось і зі скульптурними композиціями, яких у центрі міста дуже багато, при чому більшість із них – невеликі за розмірами і придатні до вивчення на дотик з усіх сторін.

Гарною допомогою під час екскурсій стали 3-Д копії визначних споруд міста, які знаходяться в реабілітаційному центрі «Гармонія». По завершенню пішохідної екскурсії центральною частиною міста ми відвідали «Гармонію», де учасники екскурсії «закріпили» отриману інформацію, познайомившись на дотик із маленькими копіями архітектурних споруд, які вони зустріли під час екскурсії.

Відомо, що екскурсія зазвичай будується з поєднання двох основних елементів: розповіді та демонстрації. Виділяють такі особливості розповіді на екскурсії:

1. Залежність від швидкості пересування групи. У роботі з групою незрячих і слабозорих екскурсантів обов'язково буде різко знижена швидкість сприйняття експозиції внаслідок порушення зору.

2. Підпорядкованість розповіді показу. Починають екскурсію з показу, із зорових, дотикових, слухових і інших вражень, а потім уводять розповідь. Це не виключає попередніх словесних вказівок (куди, як і на який об'єкт слід дивитися, в який бік розвернутися).

3. Використання в оповіданні зорових доказів. Екскурсовод так будує показ, щоб «заговорив» сам об'єкт (тобто розповідь повинна бути образною. Образність мовлення має враховувати картину світу людини з порушеннями зору.

4. Адресність, тобто прив'язка до спостережуваних на екскурсійному маршруті об'єктів: екскурсовод формує вказівки, на що звернути увагу.

5. Конкретність (матеріал, що розкриває тему). Слід дозувати матеріал, виходячи з віку і особливостей групи, ступеня її підготовленості. Всі дефініції в оповіданні повинні бути модифіковані з урахуванням віку і освітнього рівня екскурсантів, обсягу їхніх знань з теми розповіді.

Методичні прийоми показу на екскурсії, що дозволяють оптимізувати вивчення об'єкта групою екскурсантів з порушеннями зору, можуть бути такими:

1. *Прийом попереднього огляду.* Для цієї категорії учасників екскурсії у вступному слові варто сформулювати цілі й завдання екскурсії. Треба, щоб екскурсанти чітко розуміли, що нового вони зможуть дізнатися і зробити на екскурсії, що будуть закріплювати, що розглядати. Якщо знаходимося біля будівлі музею, даємо попереднє орієнтування стосовно того, що оточує обстежуваний об'єкт.

2. *Прийом панорамного показу* можливо використовувати в роботі зі слабозорими екскурсантами за посередництвом 3-Д моделей.

3. *Прийом зорової реконструкції (відтворення)* – передбачає відновлення словесним шляхом первісного вигляду історичної будівлі.

4. *Прийом зорового монтажу (варіант попереднього прийому)* – складається потрібний образ, підсумовуючи зовнішній вигляд декількох пам'яток або їх окремих частин.

5. *Прийом локалізації подій* (зв'язок подій з конкретним місцем як перехід від загального до конкретного). Цей прийом екскурсовод може використовувати в оповіданні.

6. *Прийом абстрагування* – уявний процес виділення з цілого частин для глибокого спостереження. Дозволяє розглянути ті ознаки предмета, які служать основою для розкриття теми.

7. *Прийом зорового порівняння* – зазвичай порівнюють різні предмети або частини одного об'єкта з іншим, що знаходяться перед очима. Під час проведення екскурсії для людей з порушеннями зору цей прийом може бути корисний в модифікованому вигляді: порівнювати можна два предмети (при поперемінному обстеженні двох предметів).

8. *Прийом інтеграції* – об'єднання окремих частин об'єкта, що спостерігається, в єдине гармонійне ціле. Цей прийом корисний при проведенні екскурсії, тому що знайомлячись з предметами через рельєфи, моделі, незрячі потім не впізнають самих предметів. Необхідно використовувати ресурси для конкретизації допомоги у вивченні частини цілого (плани, карти, малюнки, креслення).

9. *Прийом зорової аналогії (або асоціації)* - використовується на основі порівняння конкретного об'єкта з тими, які спостерігали раніше. Іноді замість безпосереднього обстеження можна проводити обстеження за аналогією, тобто замість самого предмета розглядати інші, що мають схожі риси. Тоді в поясненні треба підкреслити риси подібності та відмінності.

10. *Прийом переключення уваги* – у традиційній екскурсії – перенесення погляду з одного об'єкта на інший. Може йтися про перенесення дій з обстеження об'єктів людьми з порушеннями зору. Особлива увага – дітям з

порушенням фіксації погляду.

11. *Прийом руху* – обхід навколо будівлі, пам'ятника. Особливу увагу приділяємо скульптурам, що зображують стадії руху.

12. *Прийом дослідження об'єкта*. Відносно незрячих відвідувачів музеїв мова може йти про виконання конкретних операцій по створенню / реконструкції предмета, – наприклад, з черепків скласти цілий горщик. Екскурсоводу не варто забувати називати кольори предметів, оскільки тільки тотально сліпі від народження не мають уявлення про колір. Але навіть для цієї категорії учасників то не буде зайвою інформацією з чисто психологічних міркувань. Прийом аналогії (асоціації) повинен використовуватися широко, з урахуванням усього спектру аналізаторів.

Таким чином, продумуючи план та маршрут екскурсії, працюючи над її текстом, екскурсоводу слід визначити покроковий маршрут, звертаючи увагу на продуману ним спеціальну систему орієнтирів в приміщенні музею (це можуть бути якісь значущі опорні пункти / об'єкти, які допоможуть групі зорієнтуватися, пересуваючись маршрутом екскурсії). На всьому маршруті екскурсії важливо залучати життєвий чуттєвий досвід людей з порушенням зору, що покращить адаптаційний ефект такої форми дозвілля.

Під час проведення екскурсій нам вдалося виявити основні групи соціальних проблем, які перешкоджають розвитку екскурсійного дозвілля для людей з порушеннями зору: непристосованість міської інфраструктури для пересування груп екскурсантів (відсутність маячків для людей з порушеннями зору біля адміністративних будівель, паркування транспорту просто на тротуарах, несправність світлофорів і відсутність звукових сигналів у них), заборона на дотикове вивчення деяких культурних об'єктів, зокрема музейних експонатів, відсутність міні-копій архітектурних і скульптурних споруд, артефактів; несприйняття частиною місцевої громади ідей соціальної інклюзії.

Висновки. Адаптаційний потенціал екскурсій зумовлений можливістю реалізації під час їх проведення комплексного підходу, що припускає досягнення нерозривності культурно-просвітницького, освітнього і оздоровчого процесів у соціалізації людини з особливими потребами. Уплив екскурсій на особистісний розвиток, на самооцінку якості життя людини з порушеннями зору варіюється залежно від того, яке місце за ступенем важливості він займає в житті індивіда, яка доступність ресурсів, необхідних для залучення до цієї сфери. Участь у різних формах дозвілєвої діяльності разом зі здоровими людьми, відвідування концертів, екскурсій значно розширюють можливості цих громадян самостійно впливати на свою життєдіяльність, що має важливе значення для самооцінки якості життя. Такий вектор організації духовного життя стимулює особистісне зростання й зусилля щодо інтеграції в суспільство, створює умови для успішної соціальної інклюзії.

Учасники розроблених нами екскурсій висловлювали сподівання на розширення географії своїх подорожей: по-перше, це свідчить про появу впевненості в собі і у власних силах, по-друге, створює умови для залучення усіх людей до загальнолюдських цінностей через власний внутрішній досвід, емоційні індивідуальні переживання. Екскурсія в цьому сенсі «творить» сучасну культурну людину. Важливою складовою цього процесу є розвиток комунікативних компетенцій і соціальних зв'язків екскурсантів.

У контексті інклюзивної освіти вплив подібного роду екскурсій на дітей з особливим розвитком важко переоцінити – вони здобувають завдяки участі в екскурсіях широкий спектр соціальних і освітніх навичок і умінь, отримують можливість безпосереднього емоційного реагування «тут і зараз» на довколишній світ, зіставлення власних переживань і суджень з думками однолітків, вчителів. Розробка екскурсійних маршрутів із тифлокоментарями дозволяє майбутньому вчителю, особливо вчителю-словеснику, історичу, географу чи біологу, побачити власну діяльність у різних методичних ракурсах і виховних контекстах, що, безумовно, збагачує його академічний і професійний досвід, стає усвідомленим рухом до власної педагогічної майстерності, - адже проведення навчальних екскурсій для особливих учнів вимагає від педагога і володіння інформацією про культурні об'єкти, і розвиненої риторичної вправності, і обізнаності з особливостями перебігу психічних процесів у дітей з нетиповим розвитком, що передбачає добір індивідуальних засобів впливу на кожного учня.

Проведене нами дослідження не вичерпує всіх аспектів заявленої проблеми, зокрема, потребують подальших розробок питання розвитку соціального партнерства між різними державними й недержавними організаціями у створенні безперешкодного простору різних населених пунктів нашої країни, придатного для прокладення екскурсійних маршрутів для людей, а особливо – школярів і студентів із особливими потребами.

Список використаних джерел:

1. Від виключення до рівності. Реалізація прав людей з інвалідністю: практичний посібник Представництва ООН в Україні для парламентаріїв [Текст]. – К. : Гранд-Прес, 2008. – 152 с.
2. Гудонис В.П. Основы и перспективы социальной адаптации лиц с нарушенным зрением /В.Г. Гудонис. -М.: Московский психолого-социальный институт, 1998. - 288 с.
3. Дефектологічний словник. Навчальний посібник (рек МОН України) // Бондар В.І., Синьов В.М., Колесник І.П., Руденко Л.М. та ін. / За ред. Бондаря В.І., Синьова В.М.- К. МП Леся, 2011. - 528с.
4. Захра Шахи Реза. Другие пути видения: научный и практический путеводитель обучения возможностей незрячих детей //Шахи Реза Захри -Тегеран: Медицинский университет, 2011.- 187 с.

Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: Випуск 53
методологія, теорія, досвід, проблеми

---

5. Капська А.Й. Соціальна робота : Навч.посібник / А.Й.Капська . - К. : Центр навчальної літератури, 2005. - 328 с.
6. Карвялис В.П. Модели интегрированного обучения детей с особыми потребностями /В.П. Карвялис//Дефектология/ред. А.Б. Меньков. -1998. -№1. -С. 53-61.
7. Литвак А.Г. Психология слепых и слабовидящих: Учеб. пособие /А.Г. Литвак. -СПб: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 1998 - 496 с.
8. Максимова Е.В. Культурная социализация людей с инвалидностью как объект социального туризма [Электронный ресурс]: монография / Е.В.Максимова. – Москва, 2017. – 225 с. – Режим доступа: http://posnauka.org/#catalog_books/Maksimova_Cultural_Socialization.pdf.
9. Муфтахова А.И. Методические рекомендации «смотрите руками» (проведение мероприятий для лиц с нарушениями зрения)// museumrb.ru: Башкирский национальный музей. [Эл.ресурс]. Режим доступа URL: http://www.museumrb.ru/index.php?option=com_kunena&view=category&catid=7&Itemid=210.
10. Семенченко М. Проблеми, яких ми не бачимо // День : Електронний ресурс : режим доступу <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo> (дата звернення: 30.01.2018)
11. Синьова Є. П. Тифлопедагогіка: Підручник. / Є. П. Синьова, С. В. Федоренко. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 325 с.